

Владимир А. Кривошејев*

Народни музеј Ваљево, Ваљево;
Географски Институт „Јован Цвијић“
САНУ, Београд

Ваљевска касарна на Илици**

* krisha@mts.rs, vladimir.krivosejev@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *Војне формације у Ваљеву до Великог рата*, који се реализује у Народном музеју Ваљево.

¹ Једна од активности наведене неформалне групе је и покретање групе на друштвеној мрежи „Фејсбук“ – *Касарна 17*. Њука: <https://www.facebook.com/groups/544969482602066/>.

Апстракт: Почетком пролећа 2018. године, после процеса приватизације војне имовине, порушене су зграде најстаријег војног комплекса у Ваљеву, саграђеног 1885. године. Овај касарнски комплекс није био проглашен за културно добро, а до сада није био ни у фокусу историографских истраживања, сем фрагментарно, при обради других тема. Циљ рада је да се на једном месту синтетизују досадашња сиромашна сазнања из расположиве литературе и да се додатно прошире чињеницама из доступних историјских извора, те да се тако допринесе меморијалу заувек изгубљене баштине, али и иницира заштити других војних објеката у Ваљеву. У складу с тим, у раду је представљена историја касарне, са њеним променама на њеном напретку у контексту почетка развоја Ваљева као гарнизонског центра и на различитим војним формацијама које су у касарни биле смештене, као и на историјским догађајима са којима је касарна била повезана.

Кључне речи: Ваљево, војска, касарна, болница, 5. њук, 17. њук, Живојин Мишић, Надежда Петровић, касарна „Кадињача“

Почетком пролећа 2018. године, захваљујући медијима, подстакнутим кампањом вођеном од неформалне групе грађана,¹ јавност је сазнала да је у Ваљеву после приватизације војне имовине нови власник порушио једну од најстаријих до тада сачуваних касарни у Србији, подигнуту 1885. године – касарну „Кадињача“. Притом је неопходно да се нагласи да ова касарна деценијама уназад није привлачила пажњу:

– ни војске, као власника (а преко ње ни државе), која је пре више деценија престала да је користи за првобитну намену, стварајући тако предуслов за њено убрзано пропадање, да би је потом, не препознајући је као своју баштину, увела у вишегодишњу процедуру отуђења;

– ни локалне самоуправе, која је још од краја прошлог века, када је постало евидентно да касарна увелико губи изворну функцију, почела да размишља о могућим будућим наменама њене локације, тако да су се у различитим периодима појављивале идеје да се на том месту изгради нова гимназија, факултет са кампусом или спортско-рекреациони центар;

– ни грађана, који су, деценијама пролазећи поред ње, били неми сведоци њене деградације;

– ни локалних историчара, хроничара и публициста, којима касарна и њен историјат никада нису били у центру истраживања, већ су на њу, бавећи се другим темама, обрађали пажњу ретко и фрагментарно;

– и, на крају, ни регионалних и републичких служби заштите, које су је мимоилазиле, како због недостатка информација о историјским контекстима, тако и због минималистичке једноставности архитектуре све девастираних објеката; притом мора да се нагласи опште стање, по коме службе заштите у време пуног функционисања касарнског комплекса, а због крутости војне администрације и вишестепеног стро-

² Слично, када је реч о првој болници у Ваљеву в. у: Кривошејев 2018.

³ В. између осталог: Кривошејев, Лазаревић-Илић 2015 и Недок 2017.

⁴ В. Кривошејев, Јованов 2016 и Кривошејев 2018.

⁵ Nedok, Krivošejev 2017 и Кривошејев, Недок 2018.

⁶ Совјет бр. 520–1862. Београд: Архив Србије; 1862, према: Перуничкић 1972 : 820.

⁷ Кривошејев 2012: 188.

⁸ На основу увида у државне календаре са шематизмом Кнежевине Србије од 1876. и даље (систематизовано у: В. Кривошејев, *Војне формације у Ваљеву до Великог рата*, рукопис).

гог односа према појму војне тајне, приликом рекогносцирања културних добара нису имале приступ многим војним објектима, те су они широм Србије остали неистражени, нерегистровани и незаштићени.²

Тек после 2014. године, са почетком обележавања стогодишњице Великог рата, када се додатна пажња струке, науке, власти и медија, а тиме и свеколике јавности, усмерава на догађаје, објекте и артефакте везане за тај историјски процес, и ова касарна постаје тема интересовања. Тада шира јавност сазнаје да је „Кадињача“ касарна из XIX века, да је у њој пред ратове 1912–1918. године био лоциран 17. пешадијски пук Дринске дивизије, да је током велике епидемије пегавог тифуса (као и пре ње) 1914–1915. године ту била смештена једна од резервних ратних војних болница,³ што није било ни раније непознато у ограниченим стручним и научним круговима, али и да је управо у њој као болничарка радила и умрла од тифуса сликарка Надежда Петровић.⁴ И док сада касарна улази у жижу јавности, војска је већ увелико приводила крају раније започети процес њене продаје, а Град Ваљево је усвојио нови регулациони план, којим је намена локације одређена тако да не условљава очување постојећих објеката који нису проглашени за културно добро. Тиме је свака иницијатива за даље постојање старих, сада већ потпуно девастираних касарнских зграда формално отежана, а фактички скоро онемогућена. Комплекс касарне је после неколико процена вредности и поновљених аукција продат 2017. године, а потом од стране новог власника и порушен током пролећа 2018. године, како би се отпочело са увођењем локације у намену за коју је купљена.

Овај рад има за циљ да на једном месту синтетизује сва досадашња сазнања о сада непостојећој касарни и да их додатно прошири новим чињеницама, и бар тако допринесе меморијалу заувек изгубљене баштине, и – ако се покаже за сходно – иницира настајање обимнијег дела посвећеног конкретној тематици, чиме би се допринело заштити других касарнских објеката у Ваљеву и Србији.

ПРВЕ ВАЉЕВСКЕ ВОЈНЕ ЈЕДИНИЦЕ

Прве војне формације нововековне српске државе су у Ваљеву лоциране 1862. године, у време кризе узроковане инцидентом на Чукур-чесми и бомбардовањем Београда. Тада је, настојећи да се што боље припреми за могући ратни исход, кнез Михаило иницирао стварање Добровољачког кора. Једна од његове две легије, тзв. „граничарска“, била је од краја јуна 1862. године, заједно са добровољачком војном болницом, стационирана у импровизованом кампу у Ваљеву.⁵ Истовремено у Ваљеву је током 1862. године била смештена и једна полска батерија народне војске. Док је током јесени, смелне смиривања тензија, добровољачки корпус распуштен, артиљеријска јединица народне војске је остала у Ваљеву и за њен смештај су, на основу наређења министра унутрашњих дела од 15/27. новембра 1862. године, подигнуте топовске шупе.⁶ По свему судећи, оне су се налазиле на северном излазу из града, с друге стране речице Љубостиње, на путу ка Шапцу. Овој претпоставци иде у прилог чињеница изнета у документу о првом именовању варошких улица из 1897. године, где је забележено да тадашњи тзв. Главни сокак убудуће носи име Улица краља Александра (данас Улица војводе Мишића), а да се он протеже од „ћуприје на Колубари“, у центру вароши, па право на север, до „шупа војни преко Љубостиње“.⁷

После завршетка српско-турских ратова 1876–1878. године Ваљево је постало место стационирања и једна формација стајаће војске Дринског артиљеријског пука. Ту су лоциране и две од осам припадајућих батерије,⁸ вероватно на локацији поменутих „шупа војни“, као и штабна команда, чиме Ваљево почиње да се развија и као штабно

⁹ *Службени листи војни*, 31. 1. 1883.

¹⁰ Архив Србије, КК XXXVII, 1198, 1319 и ЗМП 4763; в. и Кривошејев 2012а: 17–18.

¹¹ Архив Србије, Совјет бр. 442-1915 и 520-1862, према Перуничих 1972: 818 и 820; в. и Кривошејев 2018а: 85.

¹² Магацини, као и касарна болничарске чете, виде се на више фотографија које је 1914. у Ваљеву снимио холандски лекар др Аријус ван Тинхове (Koninklijke Bibliotheek, сиг. 1940b4), а изградњу касарне болничарске чете 1905. године, од материјала са старих објеката возарског ескадрона, помиње у својој аутобиографији др Милан Печић (Архив САНУ, бр. 13354).

¹³ О економском и развојном значају присуства војске за град, в. даље у тексту.

¹⁴ Мишић 1985: 188.

¹⁵ Павловић 1929 и Ранковић 2003: 78–80.

¹⁶ *Календар са шемајтизмом Краљевине Србије за 1896. годину*.

¹⁷ *Службени листи војни*, 1. 1. 1908: 3 и 7, *Службени листи војни*, 4. 11. 1908: 2, *Службени листи војни*, 22. 11. 1908: 3 и *Календар са шемајтизмом Краљевине Србије за 1909. и Календар са шемајтизмом Краљевине Србије за 1911. годину*.

место. До наредних, кључних промена је дошло 1883. године, када краљ Милан спроводи темељне војне реформе. Једним од три новодонета војна закона, *Законом о формацији целокујне војске*,⁹ територија Србије је подељена на пет дивизијских области. Ваљево је, захваљујући свом геостратешком положају, постало седиште Дринске дивизијске области и место лоцирања њеног командног кадра и дела оперативних јединица. Поред нове команде и већ постојеће артиљеријске јединице, у Ваљеву је лоцирана и пешадија, различита дивизијска слагалишта (убојно, интендантско, санитетско, артиљеријско, касније и инжењеријско), као и пратеће формације, попут возарског ескадрона, болничарске чете, војне болнице, а касније и војне марвене болнице.

Током наредних деценија, до почетка ратова 1912–1918. године, на рубовима тадашњег урбаног језгра Ваљева биће формирана четири војна комплекса. Први је онај већ постојећи, развијен око места помених „топовских шупа“, на северној страни Ваљева, на путу ка Шапцу. Његов развој је почео још 1836. године, када је за потребе државних магацина реконструисана кула Ненадовића (подигнута 1813, а запаљена 1815. године),¹⁰ а настављен 1862. године, изградњом још једног додатног магацина и његовим повезивањем са кулом, као и изградњом „топовских шупа“.¹¹ Ту ће се после 1883. године развити велики складишни комплекс Дринске дивизије, у оквиру кога су били и ресурси за смештај возарског ескадрона, а потом и касарна болничарске чете.¹² После Другог светског рата на овом потезу, уз мање, фрагментарно задржавање старих објеката, формирана је касарна „Жикица Јовановић Шпанац“, данас „Војвода Живојин Мишић“. Други војни комплекс је почео да се формира 1885. године, на западној страни Ваљева, на путу ка Лозници. То је пешадијска касарна на Илици, којој је посвећен овај рад.

Трећи комплекс је био на брду Крушик (Крушици), на североисточном делу тадашњег Ваљева, а нешто источније од првопоменутог комплекса. Он је формиран после нових војних реформи из 1897. године, када батаљони прерастају у пукове и када се повећао број пешадијских јединица у Ваљеву, те се показала потреба за још једном пешадијском касарном. Њена изградња је постала императив за опстанак Ваљева као значајног гарнизонског центра,¹³ будући да су постојале идеје, а видећемо даље и конкретни кораци, да се највеће јединице, као и команда, преместе из Ваљева у Шабац. На томе су инсистирали и поједини виши официри, будући да је погранични Шабац тада био место са развијенијим друштвеним животом него Ваљево.¹⁴ Зато је останак војске у Ваљеву зависио од уступања адекватне општинске парцеле за нову касарну, што није било спорно, али је проблем представљала могућности за њено снабдевање водом. Тај проблем је решен и касарна је саграђена 1899. године.¹⁵ Она је била знатно оштећена у септембру 1944. године, током борби за ослобођење Ваљева у Другом светском рату, а по ослобођењу је порушена до темеља.

Четврти војни комплекс је почео да се развија на крају прве деценије XX века. Био је то велики павиљонски комплекс артиљеријске касарне, у источном делу града, на путу ка Београду. Како смо већ видели, артиљерија је у Ваљеву била присутна од 1862. године, као и после реформи 1883. године, и, по свему судећи, била је смештена у оквиру првог наведеног војног комплекса. Међутим, 1895. године, од када се, како ћемо даље видети, у Ваљеву повећава број пешадијских јединица, из Ваљева се премештају све ту распоређене батерије, а штаб Дринског артиљеријског пука прелази у Шабац.¹⁶ До поновног деташирања артиљерије дошло је 1908. године, када се штаб пука враћа у Ваљево, где те године стиже прво један, а 1910. и други дивизион са три батерије,¹⁷ што је иницирало изградњу артиљеријске касарне. Од више различитих павиљона овог касарног комплекса данас је сачуван само један, и коме је смештена средња медицинска школа.

¹⁸ Кривошејев, Недок 2018 и Nedok, Krivošejev 2017.

¹⁹ Што је била пракса тога времена. Већ смо нагласили да се ваљевска војна болница налазила у старој механи; тако је, нпр., у *Службеном војном листу* од 28. 10. 1892. објављена информација да се штаб Београдског дунавског артиљеријског пука пресељава „у кућу госпође Јелене Ђермановић“. А праксу логоровања војске, док нема касарне, видимо на примеру болничарске чете, Кривошејев 2018а, а када нема довољно места у касарни, видимо на примеру 17. пука 1905. године (више даље у тексту).

²⁰ *Календар са шематизмом Краљевине Србије за 1884. годину*, који приказује стање затечено током друге половине претходне, 1883. године; ту, у одељку посвећеном војсци, пише да се у Ваљеву налазе две чете 5. батаљона краља Милана; у *Календару са шематизмом за 1885.* нема назнака да се у Ваљеву (током друге половине 1884) налази и једна пешадијска јединица, али то може да укаже и на могућност да се те године пешадија из Ваљева вратила у Ужице на зимовање (в. даље) пре прикупљања података за шематизам; у *Календару за 1886.* стоји напомена: „Шематизам војне струке није се могао приредити због рата“ (српско-бугарског, из новембра 1885), али, како ћемо даље видети на основу цитиране вести из *Гласоноше*, 5. батаљон се из зимовника у Ужицу вратио у Ваљево у пролеће 1885. године; а у

Поред наведене четири војне целине на градској периферији, у самом граду је било и других објеката војне намене. Тако се Дринска војна болница налазила у центру града, у изнајмљеној (касније, по свему судећи, откупљеној и реновираној) механи поред кафане, потом хотела „Секулић“.¹⁸ Током прве деценије XX века, када развој Ваљевског гарнизона достиже врхунац, у центру града, у Улици краља Александра (данас у Улици војводе Мишића) саграђена је и репрезентативна, и данас постојећа, зграда команде Дринске дивизије. Логично је да се претпостави да је у тренуцима док нису били подигнути адекватни војни објекти, као и када су деташиране нове јединице, војска била смештена у логорима, а да су за мање формације и команде закупљиване приватне зграде.¹⁹

КАСАРНА НА ИЛИЦИ

На самом почетку спровођења великих војних реформи 1883. године из Ужица је у Ваљево упућен 5. пешадијски батаљон краља Милана, и то не цео, већ само његове две чете,²⁰ што је вероватно било условљено недостатком адекватног простора за смештај војске. Због тога су пешадијске чете током 1883. и 1884. године у Ваљеву биле смештене под шаторима, у војном кампу лоцираном на брду Крушик, где је било и пуковско збориште,²¹ и то само до почетка зиме, да би се потом враћале у Ужице на зимовник. На то указује и новинска вест, објављена у листу *Гласоноша* 19. априла (1. маја по грегоријанском календару) 1885. године: „5. батаљон Краља Милана, који је презимио у Ужицу, долази у Ваљево 26. овог месеца где ће стално остати.“²² Како видимо,

1. Сећ њанорамских разгледница Ваљева из прве половине XX века, са касарном на Илици (из збирке Народног музеја Ваљево)

1. Set of panoramic postcards of Valjevo from the first half of the 20th century, with the military barracks in Ilidža (from the collection of the National Museum Valjevo)

2–3. Детаљ са катастарског плана Ваљева из 1926. године (*Катастар непокретности Ваљево*) и авио-снимак из 2012. године (*ГеоСрбија*)

2–3. *Detail from the cadastre plan of Valjevo from 1926 (Cadastré of the Real Estate Valjevo) and an aerial photo from 2012 (Geo Srbija)*

Календару са шемајизмом за 1887 (са стањем из 1886) види се да је у Ваљеву лоциран један други батаљон, 6. пешадијски батаљон краља Карола.

²¹ Мишић 1985: на више места. На том месту је 1899. године саграђен поменути трећи војни комплекс.

²² Гласоноша, бр. 17, 19. април 1885: 3.

²³ Илица, на турском језику бања; поток који је настајао од извора и који се уливао у Колубару, уцртан је на старим аустријским војним картама из 1789. године, где је означен баш именом Илица. Поред тог извора је половином седамдесетих година XIX века Јозеф Ајхингер направио прво своју пивару, а потом јавно купатило. Део брда Брђани изнад те пиваре (друга, старија је била нешто узводније уз Колубару, на њеној супротној обали), купатила и касарне је раније називан Митровића, а потом Ајхингерово брдо (данас је то део парк-шуме Пећина). Ту је и касније постојало мање врело са језерцетом, све до тридесетих година XX века, када је усахло после каптаже извора за потребе новог водовода, в. Кривошејев 2012: 99, 153. У првим ваљевским новинама Гласоноша, бр. 19, 26. април 1885: 1, у рубрици „Научне цртице“, врело Илица се помиње као извор могуће минералне воде са језерцетом, из кога „избијају многи клубови на површину“.

²⁴ Најранија датирана је путовала 1908. године.

у овом чланку је наглашено да ће приспели батаљон сада у Ваљеву „стално остати“. Такво очекивање је било засновано на чињеници да је нешто више од месец дана раније отпочела изградња прве ваљевске касарне, управо оне порушене 2018. године – касарне „Кадињача“.

Касарна „Кадињача“ налазила се западно у односу на центар града, непун километар удаљена од њега, испод јужног дела брда Брђани, уз леву обалу Колубаре, на путу ка Лозници. Тај део Ваљева се зове Илица, по извору који је ту постојао све до тридесетих година XX века.²³ Изглед касарне је приказан на више разгледница Ваљева насталих пре и после Великог рата²⁴ (в. сл. 1), као и на катастарском плану из 1926. године (в. сл. 2). Упоређујући те приказе са стањем пре рушења, видљивим на авионском снимку (в. сл. 3), уочава се да и, поред тога што је између времена настанка најстаријег и најмлађег предлошка протекло више од једног века, у грађевинској структури видљивих касарнских објеката није било већих разлика – она је пред рушење остала више-мање непромењена у односу на стање са почетка XX века. Скоро сви објекти су и даље постојали, с тим што се на ави-

²⁵ С тим што се на његовом месту на снимку са почетка XXI века види нешто већи објект него што је био током прве половине XX века.

²⁶ С тим да средњи од њих не постоји почетком XXI века, будући да је на том месту подигнут знато дужи магацин.

²⁷ Драшковић 1987: 238.

²⁸ Гласоноша, бр. 7, 12. март 1885: 3.

онском снимку види и неколико дугачких магацина са северне стране, подигнутих после Другог светског рата.

Како се из датих прилога види, касарна је била павиљонског типа. Њен главни део су чинила четири једноставна, приземна, дугачка павиљона, лоцирана уз Улицу мајора Илића (раније Лознички пут), међусобно раздвојена и распоређена у облику широког ћириличног слова П. Иза њих, а на средини парцеле, налазила се једна нешто мања зграда, у облику ћириличног слова Н, а четири још мања објекта су постојала у дубини касарнског плаца. Један се налазио тик иза једне од главних зграда,²⁵ а три мања су била неправилно распоређена дуж западне и северозападне ивице парцеле.²⁶

ИЗГРАДЊА КАСАРНЕ НА ИЛИЦИ

Градња касарне је започета у време када је Ваљево већ постало снажан командни гарнизони центар, на самом почетку пролећа 1885. године. На тај догађај указује хроничар старог Ваљева Радован Драшковић, који је забележио: „Још шездесетих година (XIX века; напомена В. К.) Ваљево је имало извештан део војних јединица, али оне су становале по приватним кућама. Тек 11. марта (по јулијанском календару; по грегоријанском 23. марта; напомена В. К.) 1885. године положен је темељ касарне за 5. батаљон који се налазио у Ваљеву. То су она четири павиљона која и данас постоје на путу за парк на Пећини.“²⁷ Основни извор за ову кратку напомену је поменути ваљевски лист *Гласоноша*, који је 12/24. марта 1885. објавио следећу вест:

„Радујемо се што можемо да забележимо још једну више племени-ту појаву у Ваљеваца. Јуче, у 9 часова пре подне, положен је темељ касарни за V батаљон, која се гради о трошку становника овога округа. У речено време скупили су се на лицу места: цео овд. официрски кор, окружни начелник, председник окр. суда, председник општине са кметовима и одборницима, и још многи чиновници и велики број грађана. Пошго су г. г. свештеници читали сходну молитву Богу, положен је камен темељу. У тај камен стављен је и овај споменак: 'У време владања Његовог Величанства краља Србије Милана I (Обреновића IV), његове супруге краљице Наталије и сина им престолонаследника краљевића Александра, сазидаше се ова 4 дома (куће) за стан (касарну) V батаљона српске војске, у 1885. години по рођењу Христову. Овај батаљон, за одлично држање у ратовима са Турцима вођеним 1876. и 1877. године, почастован је називом: батаљон краља Милана I. Стан му зида мајстор Димитрије Глигоријевић добровољним прилозима становника ваљевског округа, у Ваљеву 11. марта (23. марта по грегоријанском календару; напомена В. К.) 1885. год, за сто и тринаест хиљада динара.' Пошто је све то урађено, онда наста изобилна част; ту беше изобилно: разна јестива, пића, остале ђаконије. Ова грађевина, кад се доврши, биће највидљивији и најлепши знак љубави Ваљеваца према храброј српској војсци. А да ће она бити израђена правом неимарском вештином, јамчи нам име његовог неимара Србо-Македонца Дине са својих 30 другова све Срба из Македоније, вичних људи тому послу; а предузимач је грађевине наш уважени грађанин Јаков Михајловић.“²⁸

Како из цитираног текста видимо 11/23. марта 1885. године је положен камен-темељац за касарну, са посебним споменом да се касарна гради „добровољним прилозима становника ваљевског округа“. Нешто више од месец дана касније (18/30. априла) „одбор општине ваљевске у својој седници решио је да за разрез приреза за грађење касарне, који се има од грађана овдашњих покупити, саставе и направе

²⁹ *Гласоноша*, бр. 17, 19. април 1885: 3.

³⁰ *Гласоноша*, бр. 19, 26. април 1885: 3.

³¹ Што је постало уочљиво у времену које следи. Како је већ поменуто, на самом крају XIX века изграђена је нова, велика касарна на Крушику, чиме се знатно повећао број војника, а у складу са тим, током прве деценије XX века су грађене и поменуте зграде команде Дринске дивизије, комплекса артиљеријске касарне и нових војних складишта, у оквиру којих и касарна болничарске чете, али и државне зграде окружног и општинског суда, хирушког павиљона окружне болнице и ваљевске гимназије, као и зграда ваљевске штедионице; подигнут је и мост у центру града, а уређен је и ток Колубаре и пијаца са кантарским павиљонима, в. Кривошејев 2012: на више места.

³² *Мале новине*, 2. 10. 1890.

³³ За израду објекта за смештај стотину кола возарског ескадрона в. *Службени листи војни*, 9. 1. 1888, за изградњу поткивачнице (23. 2. 1889), за измену патоса у касарнама (18. 3. 1889. и 23. 2. 1890), за већ поменуту израду прозора на касарнама (27. 10. 1890) и сл.

³⁴ *Службени листи војни*, 12. 10. 1892; 24. 7. 1893; 11. 3. 1889. и 31. 12. 1890.

³⁵ *Гласоноша*, бр. 7, 12. март 1885: 3.

³⁶ На основу увида у државне календаре са шематизмом Краљевине Србије, од 1886. до 1901. године; синтетизовано у: В. Кривошејев, *Војне формације у Ваљеву до Великог рајџа*, рукопис.

распоред председ. општ. суда са одборницима Јосипом Драгојловићем, Јаковом Ковачевићем, Срећком Михаиловићем, Милојком Тадићем и Стеваном Теодосићем, и то што скорије.²⁹ А седам дана касније, 26. априла 1885. године у листу *Гласоноша* објављено је обавештење о томе да је „овд. општински суд издао следећу објаву: Суд општински са одбором распоредио је прирез за грађење касарне у овој вароши, на грађане ове општине; и како се новац од овог приреза има послати начелству, по захтеву његовом, до конца ов. мес. непремено, то суд општински позива све грађане ове општине, коју су прошлога данка у петој класи, па до тридесете били, да донесу припадајући распоређени прирез и општинском суду плате до 30-тог овог месеца.“³⁰

Како видимо из наведених новинских вести, изградња касарне није започета новцем из државног већ из општинског буџета, из дела пуњеног посебним наменским парафискалним наметима. При томе мора да се има у виду да лоцирање гарнизона у вароши није било само ствар престижа, већ је отварало и додатне развојне могућности везане како за широк спектар различитих колективних и појединачних трошкова, које ће припадници војске убудуће имати у вароши, тако и за нове државне инвестиције.³¹ А логично је да се претпостави да су убрзо по увођењу у функцију започела и државна улагања у објекте касарне на Илици. Како смо из цитираног новинског чланка у *Гласоноши* видели, 1885. године је започела изградња „4 дома (куће) за стан (касарну)“, а могли бисмо претпоставити да су остали мањи објекти (који се уочавају на горедатим прилозима) грађени накнадно, о државном трошку. На ту претпоставку указује и вест из *Малих новина* из 1890. године, да је министру војном одобрено 3.425 динара „на израду спољних прозора на касарнама у Ваљеву“, уз новинарску опаску „да скупих ли прозора“,³² као и објаве из *Службеног листи војног* о издвајању средстава за различите радове, како у оквиру касарне, тако и за изградњу војних објеката на другим локацијама у граду.³³ Међу објектима који су грађени, била је и „пешадијска шилбокана“ (стражара), „једна зграда за апарат дезинфекциони“, проширен је и војни затвор, а забележено је да је од 1. јануара 1891. године отворена и официрска читаоница и касина.³⁴

Како смо из наведене новинске вести видели,³⁵ касарна на Илици је почела да се гради 1885. године наменски – за 5. батаљон краља Милана, чије чете су још 1883. године деташиране у Ваљево, али су због непостојања касарне зимовале у Ужицу. Међутим, по свему судећи, када је градња касарнских зграда довршена, у њих ће се уселити друга војна јединица.

ЛОЦИРАНЕ ВОЈНЕ ЈЕДИНИЦЕ

Видели смо да се 5. батаљон, после зимовања у Ужицу, у Ваљево вратио у пролеће 1885. године, непосредно после постављања каменатемелца за касарну, баш у време доношења општинских одлука о прикупљању средстава за градњу касарнских зграда. Чекајући заршетак изградње, вероватно је био смештен у привременом логору на Крушику. Логично је да се претпостави да четири велике зграде нису могле бити завршене пре краја те 1885. године. У међувремену, током новембра исте године, вођен је краткотрајни, неуспешни рат са Бугарском, а по његовом завршетку је дошло до нових премештања јединица. Ако је градња касарне завршена наредне, 1886. године, што је реално, нови формацијски распореди су довели до тога да у њој не буде смештен 5. батаљон краља Милана, који је поново био лоциран у Ужицу, већ 6. батаљон краља Карола, који ће у Ваљево остати наредну деценију, да би га потом замениле друге јединице.³⁶

³⁷ За сада остаје отворено питање о томе да ли су, у годинама када су у Ваљеву била лоцирана по два пешадијска батаљона, касарнски капацитети били довољни да се у њих сместе сви војници или је део њих логоровао, ван круга касарне, или унутар њега, што је, како ћемо видети, био случај 1905. године, када касарнске просторије нису биле довољне да приме све војнике једне ту лоциране јединице, тако да је део војске логоровао.

³⁸ По овој, од 1944. године непостојећој касарни, која представља трећи, на почетку описани војни комплекс у Ваљеву, цело брдо Крушик данас се зове Пети пук, као и шире окружење, које чини истоимену месну заједницу.

³⁹ *Календар Каљевине Србије за 1902, која је ѝпросѣа*, Београд, 1901.

40 Пецић 1905.

⁴¹ Очигледно је реч о раније помињаном потоку Илица.

42 Карановић, Петковић 1906.

⁴³ А већ смо видели да је војни затвор проширен 1889. Године, *Службени листи војни*, 11. 3. 1889.

⁴⁴ Како је већ наглашено, исти поток се на аустријским војним картама с краја XVIII века именује као Илица.

Од претпостављеног завршетка градње касарне 1886. године до нових војних реформи из 1896/7. године, поменути 6. батаљон је у њој најдуже боравио, до 1895. године. Још пре његовог дефинитивног напуштања Ваљева и преласка у Београд, у Ваљево 1893. године поново долази 5. батаљон краља Милана и ту остаје три године, прво заједно са 6. батаљоном до 1895. године, а затим са 2. гардијским батаљоном, који у Ваљево долази из Београда. Потом, на почетку нових војних реформи 1896. године 5. батаљон опет напушта Ваљево, а ту се, уз 2. гардијски, лоцира ужички 4. батаљон Стефана Немање.³⁷ По завршетку реформи 1897. године, када се пешадијски батаљони развијају у пукове, са по три батаљона од по четири чете, у Ваљеву је поново лоциран 5. батаљон, али сада као 5. пук Дринске дивизије, којем је прикључен формално независни 2. гардијски батаљон. И ова формација у касарни на Илици остаје наредне две године, када (1899) прелази у раније поменути новосаграђену монументалну касарну на Крушику, која од тада постаје позната као касарна 5. пука.³⁸

КАСАРНА 17. ПУКА

Пошто су јединице 5. пука напустиле касарну на Илици, у њу се од 1901. године смешта новоформиран 17. пешадијски пук,³⁹ који ту остаје у наредном периоду и одатле одлази у балканске ратове и Велики рат.

У петој години смештаја 17. пука у Ваљеву, током лета 1905. године, догодила се велика епидемија трбушног тифуса, током које је од ту лоцираних 850 војника оболело 136, а умрло 9. Опис настанка, развоја и санирања епидемије, као и веома корисне додатне информације о самој касарни оставио је тадашњи начелник санитета Дринске дивизијске области и управник војне болнице др Милан Пецић.⁴⁰

Др Пецић је писао да се касарна налази на „обали Колубаре, на југозападном крају Ваљева, а испод самога брега, који је на страни, више касарне, насељен [...] Касарна је павиљонског система. Поред павиљона нум. 4 пролази један канал – поток – дубок око 0,5 метра, којим отиче сва вода са брега више касарне.“⁴¹ И управо је тај поток био узрок настанка епидемије. Наиме, половином јуна 1905. године, услед великих киша, поток се излио и преплавио цео касарнски круг. Истовремено вода је до касарне донела и „сву могућу нечистоћу из авлија и кућа“ које су се налазила на брду. Др Пецић даје и додатне информације корисне за разумевање општег стања у касарни. Он наводи да нису сви војници били смештени у касарнским павиљонима, већ је део њих (3. и 4. чета трећег батаљона) „логоровао у кругу касарне“, и то управо уз сам поток. Он такође наглашава и да су се пре епидемије војници снабдевали водом из бунара ископаних у кругу касарне, а да су после поплаве и епидемије они затрпани и замењени пумпама. Поред бунара земљом и песком је затрпан и главни узрочник заразе – канал, односно ток потока „који је водио кроз круг касарне“. Др Пецић такође наглашава и логичну чињеницу да су се у кругу касарне налазили и нужници, који су током санирања епидемије дезинфиковани и префарбани. Могли бисмо да претпоставимо да су ту функцију имали неки од малих објеката на рубу касарнског плаца (који се виде на датим прилозима), а другу функцију неког од њих нам откривају др Сима Карановић и др Драг. С Петковић, који су у својству чланова војне комисије пратили ток епидемије.⁴² Из контекста њиховог чланка, писаног као одговор на Пецићеве замерке раду комисије, види се да се у кругу касарне 17. пешадијског пука налазио и војни затвор, у коме су лежали притвореници и из других јединица (двоје артиљераца).⁴³ Поред тога, они поток који протиче кроз касарну именују као Брђански поток.⁴⁴

4. Сјомен разгледница 17. пуга издајна
по завршењу балканских ратова⁴⁵

4. Memorial postcard of the 17th
regiment issued after the end of
the Balkan wars

5–5a. У дворишту касарне 17. пуга
(фото: др Аријус ван Тинховен,
1913)

5–5a. In the courtyard of the 17th
regiment's military barracks
(photo by: Dr Arius van Tienhoven,
1913)

⁴⁵ На овој разгледници, са заклете, види се касарнско двориште и павиљони; 17. пук је именован као Битољски, вероватно због улоге коју је током Првог балканског рата имао у заузимању Битоља.

6. и 6a. Испред амбуланте касарне
17. пука (фото: др Аријус ван
Тинховен, 1913)

6. and 6a. In front of the dispensary of
the 17th regiment's military barracks
(photo by: Dr Arius van Tienhoven,
1913)

⁴⁶ За санирање рањених и оболелих тада су, уз војне и цивилне болнице, коришћене и резервне војне болнице, смештене у зградама касарне 5. пука, гимназије и основне школе, в. Nedok, Krivošejev 2017 и Кривошејев, Недок 2018.

⁴⁷ Koninklijke Bibliotheek, сиг. 1940b2.

У свом чланку др Пецић је забележио и да је током борбе са епидемијом војска напустила место сталног боравка и преместила се „у логор на брдо“, а да је један од санираних касарнских павиљона искоришћен за смештај оболелих војника, будући да у војној болници у самом граду није било довољно места. Такву функцију, привременог санитетског објекта, касарна 17. пука ће имати и током предстојећих ратова.

По свему судећи, током Првог балканског рата 1912–1913. године касарна 17. пука није била у функцији војне болнице,⁴⁶ али то постаје током Другог балканског рата 1913. године. На то нам указује низ фотографија које је у Ваљеву снимио холандски лекар Аријус ван Тинховен, на којима се види санитетско особље и болесници фотографисани у препознатљивом дворишту и ентеријерима касарне (в. сл. 5, 6 и 7).⁴⁷ На једној од њих се налазе холандске болничарке у друштву турских војних болничара заробљених у Првом, а задржаних у Ваљеву и током Другог балканског рата, како стоје испред зграде, на којој пише: Амбуланта XVII пешад.(ијског) пука ст.(алног) кадра (в. сл. 6).

7–7a. У ентеријеру из објеката касарне 17. пук (фото: др Аријус ван Тинховен, 1913)

7–7a. In the interior of the buildings belonging to the 17th regiment's military barracks (photo by: Dr Arius van Tienhoven, 1913)

⁴⁸ В. Кривошејев 2018.

Реч је о уобичајеном објекту за већину касарни,⁴⁸ а значајно је да се та зграда може прецизно убицирати на свим постојећим (и овде презентованим) фотографијама и плановима. То је релативно мањи објекат, са карактеристичним предњим испустом, лоциран на ивици парцеле, у њеном северозападном углу.

ПРВА РЕЗЕРВНА БОЛНИЦА

Када је реч о Првом светском, односно Великом рату, за разлику од претходних ратних сукоба, Ваљево се налазило непосредно иза првих линија фронта. Зато су у њему војни санитетски ресурси морали да буду активирани у пуном капацитету. Поред цивилне Окружне болнице и Сталне војне болнице Дринске дивизије, у Ваљеву су у првом маху биле формиране и четири резервне војне болнице, а потом, са развојем рововских борби на гучевском ратишту и додатне две. Међутим, како су већ тада, а нарочито од краја 1914. године, са разбукутавањем епидемије тифуса и ови простори постали недовољни, постојеће болнице су ресурсе проширивале на суседне расположиве зграде, тако да се у функцији осам болничких институција налазило тридесетак различитих објеката. Прва резервна ратна болница била је стационирана баш у

⁴⁹ Кривошејев, Лазаревић-Илић 2015.

⁵⁰ Кривошејев, Јованов 2016: 126.

⁵¹ Бјелајац 1994.

⁵² *Службени листи војни*, 16. 1. 1888: 1; в. и: Карапанџин 2011: 274.

⁵³ *Службени листи војни*, 13. 4. 1888: 1–2.

⁵⁴ *Службени листи војни*, 13. 4. 1888: 1–2. После официјерског пуча и промене династије 1903. године, 5. пук је задржао своје име, краља Милана (Обреновића), али не и славу. Уместо рођендана краља Милана, славио је 29. децембар/11. јануар „као успомену на освајање Ниша од Турака“, *Службени листи војни*, 21. 12. 1906: 5.

⁵⁵ *Службени листи војни*, 16. 2. 1903: 4.

⁵⁶ *Службени листи војни*, 13. 4. 1888: 1–2. У складу са тим 5. батаљон/пук би за патрона имао Светог мученика и архиђакона Лаврентија (а после смене династија – Светих 14.000 младенаца витлејемских), 6. батаљон/пук – Светог мученика и архиђакона Евпла, а 2. гардијски батаљон, односно 17. пук – Свете мученике у Евгенији.

касарни на Илици, а по свему судећи, њена одељења су се налазила и у оближњим кафанама „Јадар“ и „Подгорина“.⁴⁹ И управо у ову болницу је у марту 1915. године дошла и сликарка Надежда Петровић, како би као добровољна болничарка пружила свој допринос у борби против велике епидемије пегавог тифуса. Међутим, врло брзо по доласку у Ваљево и сама је подлегла зарази. Већ 4. априла (22. марта по јулијанском календару) Прва резервна болница у Ваљеву издала је саопштење: „Са изразом дубоке и искрене туге обавештавамо да смо, поред толиких жртава које су пале у борби против епидемије, синоћ у 8 часова поднели на олтар драге отаџбине још једну. Ужасној болести подлегла је и Надежда Петровић, академски сликар, наставница Женске гимназије, добровољна болничарка I резервне ваљевске болнице.“⁵⁰

У први мах по свом оснивању и лоцирању у Ваљево 17. пук, као новоформирана формација, за разлику од старијих пукова, није имао додатно име. Тек после завршетка Великог рата и смрти војводе Живојина Мишића 1921. године, пук је назван 17. пук војводе Мишића, и са тим именом је учествовао у априлском рату 1941. године.⁵¹ После завршетка Другог светског рата, услед општих политичких и друштвених промена, које су довеле и до потпуне реорганизације војске, касарна на Илици је добила име „Кадињача“.

КАСАРНСКА СЛАВА

На основу наређења краља Милана од 14. јануара 1888. године у српској војсци је уведено „празновање славе“, а за дан славе је узиман „или дан постанка команде или завода, или дан особитог одликовања команде у борби пред непријатељем, или дан каквог српског божијег угодника“.⁵² У истом наређењу је писало и: „Славе ће се наредбом нашом уредити“, што је учињено 6. априла исте године.⁵³ По том наређењу 6. батаљон краља Карола, који је, како смо видели, те, 1888. године био лоциран у Ваљеву, славио је 11/24. август, „у успомен победе на Шуматовцу 1876. године“, а 5. пешадијски батаљон, касније 5. пук краља Милана, који потом долази у Ваљево, где се трајно лоцира, славио је 10/23. август, „као дан рођења његовог Главара“. У Ваљеву је кратко боравио и 4. батаљон Стефана Немање, који је славио „13. фебруар – Св. Симеона, у спомен првог Српског Краља Немање“, док је 2. гардијски батаљон славио 22. фебруар / 7. март, „као дан прогласа Краљевине Србије 1882. године“.⁵⁴ А касније, после нових реформи новоустановљени 17. пук, на основу решења краља Александра са почетка 1903. године преузео је славу 2. угашеног гардијског батаљона, 22. фебруар / 7. март, „као дан успомене када је Србија проглашена за Краљевину“.⁵⁵

Како видимо, већина ваљевских пешадијских јединица које су дуже или краће време биле лоциране у касарни на Илици, осим 4. батаљона, нису славили „дан каквог српског божијег угодника“ већ датуме везане за догађаје „особитог одликовања команде у борби пред непријатељем“. У таквој ситуацији правилник из априла 1888. године је предвиђао: „Патрон славе је онај светитељ који је по календару онога дана који је за славу узет.“⁵⁶

ЗАКЉУЧАК

⁵⁷ И можда су баш за њу наручени они поменути спољашњи, скупи прозори?!

⁵⁸ Кривошејев 2012: 87–88 и *План са катипарским ђремером Ваљева из 1926. године*.

⁵⁹ Кривошејев 2018.

⁶⁰ Кривошејев 2018а.

Као што смо до сада видели, градња касарне на Илици започета је 1885. године. По свему судећи, током 1886. године су завршена четири већа павиљона, намењена за смештај војника. Поред њих у оквиру касарног комплекса је постојало још пет различитих зграда, од којих је једна била постављена у центру парцеле, а четири мање по њеној ивици. За ове додатне објекте бисмо могли претпоставити да су рађени накнадно, али не дуго после увођења касарне у функцију. Најсевернији рубни објекат, који је приказан и на фотографијама др Тинховена је био амбуланта. Две зграде, које се не могу прецизно убицитирати, а које се помињу у текстовима посвећеним епидемији из 1905. године, могле би бити нужник и војнички притвор, а за четврту, такође неубицирану зграду, могли бисмо да претпоставимо да је поменута „зграда за апарат дезинфекциони“, саграђена 1893. године. На основу до сада познатих извора није могуће одредити намену оног нешто већег објекта, у облику ћириличног слова Н, који је био постављен у централном делу парцеле, али сходно пракси тога времена могли бисмо да изнесемо претпоставку о томе да је реч о згради намењеној за смештај команде и администрације,⁵⁷ мада се у сећањима Ваљеваца, која се односе на знатно касније време, после Другог светског рата, та зграда именује као магацин. Још један од раније поменутих објеката који завређује пажњу је и официрска читаоница са касином, која је почела са радом 1891. године. Такав објекат није морао да се налази у кругу касарне, али је, по свему судећи, био у њеној непосредној близини. На то указују и наводи из раније помињане одлуке општинских власти Ваљева о именовању првих варошких улица 1897. године. Када се одређује правац тадашње Улице браће Недић (данас Радничке), која се протеже од североисточног дела комплекса касарне на Илици, па на север, уз брдо Брђани, забележено је да је њен правац „од касине па до ћошка Марковића плаца“.⁵⁸

Сви поменути војни објекти данас, нажалост, више не постоје, али су сачувани неки други, који се такође налазе у војном власништву, а који заслужују да буду заштићени, попут два павиљона прве наменски грађене ваљевске болнице из 1885. године⁵⁹ и касарне болничарске чете из 1905. године.⁶⁰

Извори

Архив Србије, Београд, *Фонд Совјета и Фонд Кнежевине канцеларије*.

Архив Српске академије наука и уметности, Др Пецић Милан, *Аутобиографија (рукопис)*, бр. 13354.

ГеоСрбија, *Авио-снимак*, <https://a3.geosrbija.rs>, приступ 25. јула 2018.

Гласноша, дигитални репозиторијум Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pregled?newspaper=UB_00050, приступ 30. јула 2018.

Календар са шематизмом Кнежевине/Краљевине Србије, дигитални репозиторијум Народне библиотеке Србије, <http://repozitorijum.nb.rs/> и <http://www.digitalna.nb.rs>, приступ 20. јула 2018.

Карановић С., Петковић Д. 1906, *Истина о сузбијању туберкулозног тифуса – Typhus addominalis – у ваљевском гарнизону 1905*, Српски архив за целокупно лекарство св. 3, 119–133.

Катастар непокретности Ваљево, *План са катипарским ђремером Ваљева из 1926. године*.

Koninklijke Bibliotheek – Nationale bibliotheek van Nederland, Den Haag. Arijus van Tienhoven, *Album: Balkanoorlogen 1912–1913 II*, сигн. 1940b2 и *Album: Europeesche Oorlog – 1914–1915* Servie, сигн. 1940b4.

Мале новине, дигитални репозиторијум Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, <http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/zbirka/novina/male-novine-1888-1903>, приступ 12. јула 2018.

Мишић Ж. 1985, *Моје усјомене*, Београд.

Народни музеј Ваљево, *Збирка разгледница*.

Павловић Јб. 1929, *Председниковање Марјана Бирчанина*, Глас Ваљева, 10. март.

Перуничкић Б. 1972, *Град Ваљево и његово ујравно јодручје 1815–1915 (грађа)*, Ваљево.

Печић М. 1905, *Ејидемија тифуса у 17. јешадијском јуку 1905*, Српски архив за целокупно лекаство св. 11, 489–499.

Службени листи војни, дигитални репозиторијум Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, <http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/zbirka/novina/sluzbeni-vojni-list-1881-1941>, приступ 10. јула 2018.

Литература

Бјелајац М. 1994, *Ваљево, седиште Дринске дивизијске обласи*, Ваљево, постанак и успон градског средишта, Ваљево, 318–332.

Драшковић Р. 1987, *Ваљево у јрошлости – јрилози за завичајну истјорију*, Ваљево.

Карапанџин С. 2011, *Верска служба у војсци Србије*, Војно дело – општевојни научно-теоријски часопис, 271–291.

Кривошејев В. 2012, *Ваљево настјанак и развој града – јрилози за урбану истјорију од јрвог јомена до јочейка 20. века*, Ваљево.

Кривошејев В. 2012а, *Кула Ненадовића*, Ваљево.

Кривошејев В. 2018, *Први наменски грађени болнички објекти у Ваљеву*, Српски архив за целокупно лекаство 146/1–2, 102–8.

Кривошејев В. 2018а, *Болничарска четја Дринске војне обласи*, од настјанка до Великог рајта, Зборник са IX конгреса Секције за историју медицине Српског лекарског друштва „800 година српске медицине“, Милешева 31. мај –3. јун 2018 (зборник у припреми).

Кривошејев В., Јованов Ј. 2016, *Надеждина Ваљевска болница*, Зборник радова, Научни скуп са међународним учешћем посвећен Надежди Петровић (1873–1915), Нови Сад, 116–129.

Кривошејев В., Лазаревић-Илић Д. 2015, *Ваљево 1914–1915 – град болница*, Ваљево.

Кривошејев В., Недок А. 2018, *Ваљевска војна болница, од јрвих дана до Великог рајта*, Гласник Историјског архива Ваљево 51–52, 82–112.

Недок А. 2017, *Ваљево – срјски рајтни хируршки центјар и град-болница у ејицен-тјру велике ејидемије 1914–1915*, Ваљево.

Nedok A., Krivošević V. 2017, *Military Hospital of Valjevo*, Vojnosanitetski pregled 74/12.

Ранковић З. 2003, *Ваљевска ојштинина 1839–2003*, Ваљево.

At the beginning of spring 2018, after the process related to the privatisation of military assets, the buildings belonging to the oldest military complex in Valjevo, the military barracks in the town's settlement of Ilidža that were called Kadinjača after WWII, were demolished. The objective of this paper is to synthesise in one place all the knowledge obtained so far, as well as the new findings, thus at least contributing in this matter to the memorial of the forever lost heritage, as well as to initiate protection of other military structures in Valjevo.

The building of the military barracks in Ilidža started directly after the major military reforms that were carried out by the King of Serbia Milan Obrenović in 1883. It was then that Valjevo became an important military centre, one of the five command divisional headquarters. In addition to artillery units and newly-arrived support formations (military hospital, medical company, divisional warehouses), infantry units were also sent to Valjevo. Since there were no adequate barracks for them, in 1885 using the funds from the municipal budget, which entailed introduction of additional local fiscal obligations, the construction of four long single-storey pavilions and another five smaller auxiliary buildings started.

It was originally planned that the newly-constructed buildings would be used for the placement of the 5th infantry battalion, which was deployed in Valjevo, but spent the winter in Užice because of the lack of the barracks. However, due to the new redeployments of units within these military barracks, since the completion of their construction in 1886, they were first used for the placement of the 6th battalion, then the 4th battalion and since 1896 – the 5th battalion, which after the new reorganisations grew into the 5th regiment. This regiment stayed at these barracks until 1899 when it was moved to the new barracks, on the hill of Krušik, while the vacated military barracks in Ilidža were used in 1901 for the placement of the newly-created 17th infantry regiment.

During WWI, before and during the large epidemic of typhus which swept across Serbia from the end of 1914 to the beginning of summer of 1915, the First Reserve Military Hospital was placed at the military barracks in Ilidža. It was here that painter Nadežda Petrović worked as a volunteer nurse and it was here that she died of typhus.

After the end of WWI and the death of Field Marshal Živojin Mišić, the 17th regiment and also the military barracks in which the regiment was placed were named after the field marshal. After WWII, owing to the general political and social changes that led to a complete reorganisation of the army, the military barracks in Ilidža were named Kadinjača. During the last decades of the 20th century, they lost their original function. The buildings of the barracks started slowly to deteriorate and within the process of the disposal of the assets, the army sold them to a private individual who demolished them in order to build a business and residential centre there.

